

BALÁZS GÉZA

Utánzás vagy újraalkotás? Miként kreatív a gyermek és a diák?

Tamás Ildikó „Adj netet!” című könyve kapcsán

Egymástól függetlenül mondja a művelődéstörténész, a költő, az író, hogy van valami közös a gyermekben és a költőben. És ez a közös éppen a kreativitásban ragadható meg. A gyermeket és a költőt kötik legkevésbé a nyelvi szabályok. A gyermeket azért, mert egy belső, veleszületett programmal tanulja a nyelvet, és ezt jól-rosszul igazítja a környezet már megcsontosodott elvárásaihoz, a költőt pedig azért, mert „gyermek maradt”, pontosabban túl tud lépni az általa már elsajátított nyelvi konvenciókon.

A kreativitás és a nyelvi-képi kifejezőmód kapcsolata is legjobban a gyermeknél és a költőnél ragadható meg. Ennek kiugró jelenségeit talán leginkább a korunk új informatikai lehetőségei által kínált meglepetésekben, „szabálytalanságokban” figyelhetjük meg. Tamás Ildikó figyelme elsősorban a gyermek- és ifjúsági folklórvilágra terjedt ki, de példaként azért olykor verseket is hoz. A könyv címe pedig azért „Adj netet!”, mert a szerző tapasztalata szerint ez a mobilnetmegosztásra vonatkozó, leggyakrabban hallható kérés az iskolákban kicsengetés után. Korábban ugyanezen helyzetben valószínűleg azt mondták: „Adj egy harit!”, azaz harapást, kóstolót az enivalódból. Amikor az internetfüggőségtől tartó szülők korlátozzák gyermekük hálóhasználatát, és „elfogy a net”, a gyerekek ugyancsak ezzel a felszólítással kérnek időtöbbletet.

Tamás Ildikó kutatása és könyve a következő kérdéseket járja körül: a gyermek- és diákközlő nyelvi jelenségei (műfajai), az alkotáscsoportok (régí és új műfajok, szóbeliség-írásbeliség átmenetek, offline-online regiszterváltás, „mémkultúra”) jellemzői, valamint az alkotási folyamat két kiemelt területe: népetimológia, halandzsza. Módszere: antropológiai-folklorisztikai.

A gyermekközlő és a diákközlő között vannak hasonlóságok, de különbségek is, hiszen a gyermek még többnyire a saját maga alakította, vagy szülei alkotta nyelvi világban él, a diákságot viszont már más közösségi (iskolai, kollégiumi, csoportkohéziós), kulturális (tanulás) és technológiai hatások is befolyásolják. De azért a két korosztály egybe is folyik. A gyermekkor kultúrájának és nyelvének tanulmányozása régí és hálás feladat, mert korán felismerték, hogy a gyermek világa, kultúrája nagyon sajátos, nem föltétlenül a felnőtt világa egyszerűsítve és kicsinyítve, hanem sajátos szabályokkal és jelenségekkel bír. A gyermek nyelvi világa nem pusztán leképezi a felnőttek által beszélt nyelvet, hanem van benne valami sajátos, belülről (az evolúcióból és a történelemből) építkező. Ez jellemzi a gyermekek közlővilágát is. Az ifjúság nyelvi világával

kapcsolatban eddig különösen a csoportnyelvi (szubkulturális), más megközelítésben szlengjelenségek kutatása volt érdekes. Viszont mindkét társadalmi korosztály esetében eddig kevés figyelem vetült a modern, főleg technikai jelenségek hatására kialakult új nyelvi folklorra. Egy ideje a gyerekek már beleszületnek az új technológiai eszközök világába, nem szívesen nevezném ezt most meg a divatos, de leegyszerűsítő „nemzedékkifejezéssel” (a könyv sem teszi). Manapság már írni-olvasni nem tudó gyerekek is használják az okostelefont, sőt kialakítanak egy olyan technológiai, kommunikációs módot, szokást, amelyet a szüleiktől nem is tanulhattak.

A modern vagy mai, sőt technológiai folklór kutatásának nagy ösztönzője Voigt Vilmos néprajzkutató, aki korán felismerte a hagyományos folklórjelenségek továbbélésének, átalakulásának problematikáját – témánk szempontjából például figyelemre méltó 1983-as tanulmánya az *Ethnographiában* a budapesti gyermekfolklór kutatásáról. A folklorista és a nyelvész számára például föltűnő, hogy létezik egy olyan jelentős szövegrepertoár, számos nyelvi jelenség, amely a hagyományos, rögzült, akaratlanul is megtanult műfaj-tipológiákba nem sorolható be. Szemléletes példákat hoz Tamás Ildikó könyvében. A kulturális hagyományozódás sajátos módja a parafrázis vagy utánérzés, esetleg átírás (imaszöveg-átírás), vagy a kevert médiumú, képes-szöveges humor (ábratext, karikatúra, montázs; mai – téves – összefoglaló fogalommal: internetes mém), esetleg a Chuck Norris (karatevilágbajnok és színész) köré szerveződő, a hazugmesékre emlékeztető (abszurd) „nagyotmondások”; abszurdok („A koronavírus a fiatalokra nem veszélyes, csak arra, aki elkapja”). Ismert folyamat az idegen szavak, tulajdonnevek játékos értelmesítése, a tréfás felsorolások (pl. képtelen foglalkozások, magyar nyelvi jellemzők), makaronizmusok (nyelvkverések), halandza (pl. Big in Japan > bikicsunáj), az állatin (Ton a lud atus > tonaludatusz), az álangol (This no all ~ disznóól) szövegek, az idegennyelv-utánzó és értelmesítő (Hogy hívják a gazdag holland férfit? Stex van Boeven). Többeknek fölkelte az érdeklődését antiproverbiuumok (ferdített közmondások), terjednek az álszentenciák, valódi nyelvi bravúrok a kiazmusok (pl. egyöntetű, hogy ön egy tetű), mindenkit elvarázsolnak a gyerekszáj-szövegek (valójában a gyermeki anyanyelvtanulás sajátos narratív nyelvi példái, pl. „Nem tudom, hány éves vagyok, mert ez állandóan változik”), a (divinációs, azaz jóslási szokásokra emlékeztető) kihívások, szegmentálásos nyelvi játékok...

Tamás Ildikó felfigyel egy sajátos műfajcsoportra, amelynek jellemzője, hogy 5-7-9 stb. (vázlatos) állítást tartalmaz valamiről. Egyfajta gyűjtélék (gyűjtemény), talán legközelebb áll hozzá a soroló, felsoroló megjelölés. Például: könyv- és filmcímes humor (pl. Szülői értekezlet: Végső visszaszámllálás), a sikertelen randik egysoros indoklásai (pl. Az ügyvéd: nem az esetem). Manapság elsősorban az interneten, az online-újságírásban terjed, de korábban a diákújságok kedvelt műfaja is volt. Motivációja talán a helykímélés, valamint az, hogy az emberek nem szeretnek tömör és hosszú szövegeket olvasni, ez a vázlatos összeállítás viszont könnyen áttekinthető. Tamás Ildikó igen jó előzményként hozza a cento műfaját. A cento: irodalmi műveket feldolgozó irodalmi forma (idézés, felsorolás, továbbgondolás). Annyira nincs új a nap alatt, hogy a ma interneten terjedő „halálokok és mesterségek” című soroló (cento) szó szerint megta-

lálható a Magyar Nyelvőr 1912-es évfolyamában (Nyelvi halálokok, a könyvben pedig a 69. oldalon):

- A szabónak elszakad az élete fonala.
- A kertész a paradicsomba jut.
- A portásnak megnyílik a mennyország kapuja.
- Az órásnak üt az utolsó órája.
- A kalauz eléri az utolsó állomást.
- A darwinista megtér őseihez.
- Az író kezéből kihull a toll.

Mint látható, mindennek van előzménye, mert az ember alapvetően mindig ugyanaz. A Hoppál Mihály által leírt lánclevél megelőlegezi a továbbküldendő (sokszorosítandó, megosztandó) szövegeket; az emlékkönyv, kéziratos füzet a közösségi média idővoalát; a falvédő, a képregény az internetes mémet; az olvasói levél a kommentet...

Az antiproverbiumok kapcsán megjegyzi a szerző (s ez az álláspontja a témát kutató Litovkina Annának és munkatársainak is), hogy a közmondás-keveredésbe belejátszik a mögöttes jelentés (a hasonló közmondás), és ettől válik humorossá. Ez lehetséges egyes esetekben. De pl. a „lehúzza róla a vizes lepedőt” szerintem csak annak humoros, aki ismeri a forrást (ráhúzza a vizes lepedőt), és ez többnyire nincs így, mert a médiában naponta hallunk véletlenül sem humorosnak szánt hasonló keveréseket – amelyeket azután élvezettel figuráz ki a sajtó. (Pl. A kardinális kérdés Magyarország feje felett lóg.) Említődik a „fejezd abba” kiszólás is (a fejezd be és a hagyd abba) összevonásaként, amely egészen biztosan egyszeri tévesztésből vált humoros szólássá (én már az 1980-as évektől ismerem). Említék egy saját gyűjtést is egy nyelvtani összeférhetlenségre: Pista, szétültetek!

Föltűnő az új (hibrid) műfajok humoros jellege. Ha humor, akkor persze szinte biztos, hogy diákhumor, mert a humor a gyermekfolklórra nem jellemző. A testi, akciós humorból a 10. életév után fejlődik ki a kamaszhumor (saját humor, elvont humor) – már ha kifejlődik, mert ismerünk humortalan („besavanyodott”) embereket is. Lehet humor nélkül is élni, viszont korunk valamiért nagyon kedvez a humorformák terjedésének. De miért van ennyi humor? Teszi fel a kérdést Tamás Ildikó. Jó kérdés. Humor valószínűleg mindig létezett, gondoljunk a középkor nevetéskultúrájára (Bahtyin), vagy a magyar hagyományos folklór humorformáira a pajzán történetektől az anekdotán át a viccig (a témához jó adalék a Litovkina Anna által szervezett humorkonferencia és kiadványsorozat). Tudjuk, hogy a humor terápiás jellemző: gyógyítja a félelmet, emellett életmódsegítő, konfliktuskezelő mód. A nevetés életkori (korosztályi) jellemző; egyfajta ellenállás a felnőttek domináns és korlátozó kultúrájával szemben (a lázadás, ellenkultúra, vernacular authority egyik jelensége). De továbbra is fontos, és részben megválaszolatlan kérdés: miért „humorosodik el” a folklór?

A diákhumor kedvenc kutatási területe a becenevek vizsgálata (diákoké, tanároké – Klotyó, Csirke, Gorilla, csak a saját emlékeimből), valamint a sajátos iskolai névadás (tantermek, tantárgyak), vagy éppen magának az iskolának a neve (Csörösi Koma, mondják a Kőrösi Csoma iskolára). Említődik a pletyka, mely ugyancsak köztudottan

folklórhordozó közeg. De pl. az osztályszülinap jelensége számomra teljesen új volt. A divat mint kultúrabefolyásoló tényező a kamaszkorban jelentkező „rajongás” csoportos rítusaiként jelenik meg: jelvények, öltözködési, különösen „kiegészítőviselési” szokások képében. Érdekes és nem kellően reflektált megfigyelés a Kelet világának beszűremkedése: anime, küzdősportok, koreai (K-) pop.

A folklorista és nyelvész közös érdeklődése a szövegrepertoár grammatikai és szemantikai vizsgálata. Ez segítette Tamás Ildikót annak meglátásában, hogy a gyermek-folklórban „a szöveg jelentésénél sokkal fontosabbnak bizonyul a ritmus és a hangzás”, ezt mutatják pl. a halandzsaszövegek. Milyen pontosan visszautal ez a jelenség bevezető gondolatomra, hiszen egyértelmű, hogy kik szeretnek „halandzsászni”: a gyerekek és költők. A másik fontos észrevétel a gyermeknyelvi szövegek eredetének, etimológiájának a kutatása, mely korábbi korszakok, kulturális-nyelvi, esetleg szakrális hatások világába enged betekintést. És a változásokra is. Tóth Piroska városi (budapesti) gyermekfolklórgyűjtésére hivatkozva feltűnik, hogy kiszorulnak a vidéki életre, állat- és növényvilágra utaló képek, ezzel is jelét adva a természettől való elidegenedésnek.

A gyermek- és diákkolklór kutatása eddig is sok nyelvi kincset hozott felszínre; az új technológiák pedig még újabb megfigyelési lehetőséget kínálnak. Mi ez az új közeg? Elmosódnak a valósághatárok. Egybefolyik offline és online, hibrid viselkedés, kommunikáció (nyelv?) van kialakulóban. A folklórjelenségek tekintélyes része átköltözött az online-térbe, képek, írott-hangzó tartalmak olvadnak össze, felbukkant a folklór (folklorizmus) új formája, az internet- vagy e-folklór, de létezik a newslore (különböző csatornákon terjedő, különféle műfajú folklóralkotások gyűjtőfogalma) kifejezés is. Közös jellemzőjük: a terjesztés (e-mail, sms, Facebook, Messenger, Viber). A szerző felfigyel bizonyos narratívumokra: Én, amikor..., Tudod, amikor..., de, hozzáteszem, igen gyakori például ez az elliptikus kezdés: Az érzés, amikor..., sőt névelő nélkül is: Érzés, amikor... (így lenne teljes értékű: Ugye te is ismered azt az érzést, amikor...).

A szerző által kiemelt területek: a halandzsa és a népetimológia alkotófolyamata. Megállapítja, hogy a világszerte (értsd, minden nyelvi kultúrában) elterjedt halandzsa mélyreható folklorisztikai-nyelvi vizsgálata hiányzik. A halandzsa konkrét jelentés nélküli, ha művészi indíttatású, akkor abszurd (nonszensz) szöveg. Lám, ebben is érintkezik gyermek és költő! De olybá tűnik, hogy a halandzsa sem egészen halandzsa. Felfedezhetők benne bizonyos törvényszerűségek. Például hangutánzó fonématorok, olyasmi, hogy a mély magánhangzók megterheltsége nagy, Benő Attilát idézve az onomatopoeitikus szövegek esetében a veláris hangok gyakorisága csökkenő sorrendben így néz ki: a, u, o, á. Meglepő, és számomra is elgondolkodtató, hogy az álombeli kiáltozások esetében is számos alkalommal ez a magánhangzók gyakorisági rendje. Vagyis van valamilyen rendszere a halandzsának, a szavak hangalakilag motiváltabb, expresszív hangsorokból építkeznek.

A halandzsaszövegek fonetikai felépítése és esetleg onomatopoeitikus keletkezése első látásra felülírja az iskolás módon kezelt saussure-i hagyományt – vagyis a nyelvi jel kötelezően önkényes voltáról vallottakat. Pedig vitathatatlan, hogy a nyelvi jel szinkron szempontról önkényes. Csak nem hangsúlyozzuk eléggé, hogy pusztán szinkron

szempontból! Mert történeti szempontból vitathatatlanul nem az. A nyelvi jel történeti szempontból egészen biztosan motivált, akkor is, ha erre rájövünk, és akkor is, ha nem. De az emberben látenszen, tudat alatt ott van a hit és a vágy, hogy a dolgok motiváltak, valami valamiért az, ami, tehát ha nem tudjuk az okot, akkor kitalálunk okot. Ezt leginkább a népi etimológia (népetimológia) eszközével tesszük meg, magasabb szinten persze segítségünkre lehet a nyelvtörténet, a folklóriztika, ehhez szolgáltat adalékot a szemiotika indexikalitás és ikonicitás fogalma, a pszichoanalitikus nyelvészet, valamint legújabban a kognitív nyelvészet (visszahozva a kutatásban már Fónagy Ivánék által az 1950-es években fölvetett, hangmetaforatesztekkel bizonyított hatásokat, vagy például a stiliszták által sokszor leírt hangszimbolika jelenségét).

A népetimológia ösztönös szóalkotási mód, pl. kiejtéskönnyítés céljából, de ennél több is lehet. Pszichoanalitikus magyarázatként az ember örök vágya az értelmesítésre, s ez valódi antropológiai nyelvészeti téma! Humorként jelenik meg, hogy „gladiátorral” fűt (radiátor helyett), adja magát (és nemcsak a gyermekfolklórban) a „molyirtó” (a mojito névre), de a jelenség mélyén jóval több van. Leírni sem merem, de én pár évtizede minden reggel Kofi Annant, az ENSZ (volt, azóta már meg is halt) főtitkárát emlegetem. (Ha esetleg nem világos, akkor a Kofi név a coffee szó hangtani egybeesése miatt.) Miért ez a szójáték? Én tudom, de nyitva hagyom a választ.

A halandzsa és a népetimológia közötti kapcsolatot Tamás Ildikó alaposan árnyalja (a 148. oldalon), én egy kicsit más megközelítést is megengedek:

magá az alkotás (statikus, szinkrón felfogás)	halandzsaalkotás	nép(i)etimológiás alkotás
alkotásfolyamat: motiváció, forrás (dinamikus felfogás)	nyelvalkotó ösztön, játék, tudatosság (folklór és irodalom)	naiv értelmesítés (esetleg mélyén konkrét motiváció)
alkotásélet (diakronikus felfogás)	szövegváltozás (romlás)	

Azt feltételezem, hogy van valamiféle kapcsolat a nyelvkeletkezés és a hangutánzó fonémasorok között, hogy a halandzsa két mozzanatot foglal magában (a tudatalatti szinten a nyelvalkotó játékos ösztönt és magasabb szinten a tudatosságot); a halandzsában pedig igenis megőrződhetnek reliktumok (zárványok), ezért ezek nyomozása nem hiábavaló, de az is lehet, hogy nem vezet sehová, megfejtetlen marad, mert egy ősi, mai logikánkkal nem megközelíthető nyelvalkotási módot tartalmaznak. Hamvas Béla írja, hogy a ma embere elvesztette a szimbolikus látásmód és nyelv iránti érzékenységét, másként: nem érti a korábbi korok nyelvét. De megmaradt bennünk – minden emberben – egyfajta folytonos motiváció (törekvés, igény, sürgetés) az értelmesítésre (népetimológia), valamint minden emberben öntudatlanul működik, hat a sémák, zenei minták, szerkesztési elvek (gondolatalakzatok) szabályrendszere. Itt jelenik meg a (szervi) félrehallás is, de amellet van tudatos, humoros félrehallás is. A nonszensz, abszurd szövegek magasabb fokon, művészeti törekvésként, különösen az avantgárd-

ban (futurizmus, dadaizmus, lettrizmus, Weöres Sándornál: „vakszöveg”) is felbukkanak, ennek nyilvánvaló oka valamiféle tudatos visszatérés a nyelvkeletkezéshez.

Sokszor fölöttet kérdés, hogy a gyermek a kultúrát és a nyelvet a felnőtteket utánozva, tőlük tanulva sajátítja-e el. Számomra – éppen a folklór- és nyelvi példák nyomán – egyértelmű a gyermek magával hozott kultúra- és nyelvelsajátító programja (vagyis a velünk születettség), amely az adott, konkrét kulturális közeghez képest tágabb lehetőségeket, kontextust kínál, s éppen ezeket tükrözik egyes, az adott kultúrából nem magyarázható jelenségek. A gyermekfolklór és vele együtt a gyermeknyelv a jungi értelemben vett (rejtett) kollektív tudatalatti, a gyermeket körülvevő aktuális ingerek, kontextusok és a magával hozott végtelenül szabad kreativitás világa. A gyermekfolklór és gyermeknyelv összemberi mivoltunk bizonyítéka. Tamás Ildikó az ilyen szemléletmódú (a magyar kultúrában sem gyökértelen) kutatás folytatására is utal, és én ebben nagy lehetőséget látok, különösen akkor, ha tudományszakjaink nem vonulnak elefántcsonttoronyba, zárt szakmai kereteik közé.

(Tamás Ildikó: *„Adj netet!” Nyelvi, képi kifejezőmód és kreativitás a gyermek- és diákkfolklórban*. Budapest, Balassi Kiadó, 2022, 192 p.)